

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

III Yazı

Bir millətin öz tarixini bilməsi qədər qüvvətli birlik və amal ola bilməz deyən M.Ə.Rəsulzadəyə görə mədəni millətlərdə tarix, vətən tarixi, millət tarixi ən mühüm dərslərdən biridir: "Vətənin keçmişdə keçirdiyi şanlı günləri və bəşəriyyət aləminə bəxş edə bildiyi səmərəli və faydalı xüsusları həmə tarix dərslər kitablarından başlanaraq övladi-vətənin yadına nəqş etdirilir. Vətən və millət əfradı həmə müəyyən bir üsul ilə böyük və bəşəriyyətə, mədəniyyətə dəyərli xidmətlər yetirdirmiş olan bir nəsl-nəcibə mənsub olduğuna qənaət yetirərək böyüyür. Haradan gəldiyini, tarixdə nələr elədiyini və nə kimi qüvvələrə malik olduğunu bilib, izzəti-nəfsi ilə istiqbal qarşı bir ümid olaraq yaşayır".¹ Rəsulzadə tarixi millətin həyatında rolunu ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlir: "Tarixi öyrənmək və millət arasında tarix dərslərini təmin etmək ittihad və ittifaqı mövcub olduğu qədər, bəlkə ondan daha artıq, vüqəti-tarixiyyə özü də millətləri qaynadıb qarışdırən bir amildir. Bu xüsusda başqaları üzərinə hücumlar icra edən təcavüzkar tarixdən çox, başqalarının hücumunu dəf edib də müdafiədə olan tarix faydalıdır".

Millətin formalaşmasında adət-ənənələrin roluna gəldikdə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bunu, milliyyətin birləşməsi və saxlanması səbəblərindən biri kimi dəyərləndirib. Ona görə xalq arasında bəzilərinin adət-ənənələrə biganə yanaşması, onu "ne kulturu" adlandırır dəyişdirmək istəməsi, xonçaları yolkalarla əvəz etməsi, uşağın anasıyla rusca danışması, anasının bundan fərəhlənməsi doğru deyil: "Təsəvvür ediniz dediyim uşağın halını: dil açılıb anasıyla rusca danışmış. Atasını mağazadan gələndə yenə onu rusca dindirmiş: həyətdə yoldaşlarını rus görmüş, onlarla o dildə söhbət etmiş, oyun oynarkən rus oyunlarını oynamış, məktəbdə dəxi eyni tərbiyəyə tabe olmuş. Bayramlarda yolkə bəzəyib ətrafına da dönüb-dolaşmış, ən axırı da məlumdur ki, daxili Rusiya şəhərlərinin birində ali tərbiyə alıb "obrozovanni" olacaq. Fəqət böylə bir "obrozovanni"dan bizim "neobrozovanni" millət nə gözləyə bilər və o özü istərsə "millətinə" nə

kimi fayda yetirə bilər? Heç nə!".

Beləliklə, Rəsulzadə türkçülük, müasirlik və islamçılıq ideyaları əsasında yeni bir ideyanın – Azərbaycan türkçülüüyü və Bütöv Azərbaycançılığın (Azərbaycan Milli ideyasının) əsasını qoymuşdur. Rəsulzadə sonralar yazırdı ki, əslində türkçülük mərkəzli Azərbaycan Milli ideyası Nəsim bəy Yusifbəyli ilə tanışlığının ilk illərindən (1914-1915-ci illər) hər ikisində yaranmışdı: "Bu ruhi-müştərek Gəncədə Nəsim bəyə siyasi bir firqə maddəsinin yazılmasını təlqin etdiyi bir zamanlarda, mənə də Bakıda "Açıq

mai ideologiyasının bütün sisteminin öncə dini islamçılıq sistemindən ümumi türkçülüyə-turançılığa, daha sonra türkçülükdən milli-məhəlli türkçülüyə keçidi başladı.7 Rəsulzadə qeyd edirdi ki, əvvəllər türk ziyalıları rus inqilabçıları və rus liberalistləri arasında gedən mübarizədə dolayısıyla iştirak etsələr də,

tıq "Müsavət"ın 1-ci qurultayında (1917, 25-31 oktyabr) milli istiqlal müdafiə edən Rəsulzadə deyirdi ki, milli amal və milli məfkurə olmadan milli istiqlal mümkün deyildir. Beləliklə, istiqlaldan öncə "insanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal!" şüarı ilə çıxış edən Rəsulzadənin bu ideyaları "Müsavət"ın yeni proqramlarından biri olan Səyavuşun həyatını Azərbaycan Cümhuriyyətinə oxşadan Rəsulzadənin gəldiyi nəticəyə görə, İranlaTuran arasında qalan Səyavuşun həyatı Azərbaycan Cümhuriyyətinə həyatına bənzəyir. O, həmin əsərə yazırdı ki, zaman zaman Azərbaycan türkləri öz türkçülüklerini və türk soyundan gəl-

manlarından biri olan Səyavuşun həyatını Azərbaycan Cümhuriyyətinə oxşadan Rəsulzadənin gəldiyi nəticəyə görə, İranlaTuran arasında qalan Səyavuşun həyatı Azərbaycan Cümhuriyyətinə həyatına bənzəyir. O, həmin əsərə yazırdı ki, zaman zaman Azərbaycan türkləri öz türkçülüklerini və türk soyundan gəl-

Bu məqalə Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu, ilk cümhurbaşkanı, milli ideoloq Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin anadan olmasının 140 illik yubileyinə ithaf olunur.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Azərbaycan cümhuriyyəti

söz" qəzetəsinə eyni tezi müdafiə edən bir baş məqalə ("Tutacağımız yol"-F.Ə.) yazdirmışdı.⁴ M.B.Məhəmməd-zadə və H.Baykara hesab edirlər ki, Qafqaz türklərini "ümmətçilik"dən "millətçiliyə" yönəldən, onları əvvəlcə türkçülük, daha sonra Azərbaycan türkçülüüyü (Azərbaycan Milli ideyası) ətrafında birləşdirən və "Açıq söz" qəzetində bunu təbliğ edən Rəsulzadə olmuşdur.⁵ H.Baykara onu da yazır ki, ilk dövrlərdə sosial-demokratlarla eyni cəbhədə çalışmış M.Ə.Rəsulzadə 1911-1913-cü illərdə C.Əfqaninin yazılarının təsiri altında türkçülük hərəkatına qoşulmuş və Azərbaycanda bu ideyanın əsas ideoloqu olmuşdur: "M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan istiqlalının elanında və Azərbaycan dövlətinin yaradılmasında xidmətləri əvəzsizdir".

Rəsulzadənin sayəsində, onun öz təbrincə desək, icti-

mində da öz əksini tapmışdı: "gən müvafiq və ən təbii dövlət milli dövlətdir, çünki milli istiqlal və ya muxtariyyətə malik olmayan bir millət hürriyyət və mədəniyyətini hiyf edə bilməz".

Onun istiqlal ərəfəsində "Azərbaycan" adına müraciət etməsi isə, türkçülüüyün yaxın və uzaq milli hədəfi olan yeni Türk dövlətinin keçmiş, bu günü və gələcəyi ilə birbaşa bağlı olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Milli ideyasını – azərbaycançılığı nəzərdə tutaraq yazırdı: "Bu yolla qafqazlı Türk yazarların və şairlərdən bir çoxunun ayrı-ayrı çağlarda gizli olsa da, söylədikləri "bağımsızlıq" ideyası I Dünya savaşı illərində bilginlərin başında yaranaraq devrim günlərində siyasi bir çağırış biçiminə girir, daha uyğun bir gündə "bütünlüklə bağımsızlıq" çağırışına keçmək yətinəyində bulunan siyasi bir prorrqama çevrilirdi". O hesab etmişdir ki, "Azərbaycan" milli ideyası yalnız türkçülük uğrunda savaş aparan müsavətçiləri deyil, sosialistləri, islamçıları və başqalarını da öz ətrafında birləşdirə bilər. Əslində son hədəfi müstəqil Türk dövləti yaratmaq olan türkçülərin ölkənin "Azərbaycan" adlandırılması bir tərəfdən türkçülüüyün ifadəsi, digər tərəfdən isə siyasi-ideoloji məsələ idi. Rəsulzadə yazır: "gGüney Doğu Qafqaz torpaqlarının bütünlüklə "Azərbaycan" adı altında yaranmış siyasi quruluşlarda olması turalqasından başqa Azərbaycan türklərinin yaşadıkları bir ölkə olduğu üçün buraya "Azərbaycan" deməkdə heç bir sıxıntı görülmemişdir. Bu adın yeni Türk Cümhuriyyətinə verilməsində ən böyük turalqa sözsüz bu türklük olmuşdur".

Onun "Azərbaycan" milli ideyası ya da Bütöv Azərbaycançılıq ideyası ilə bağlı ən mühüm əsərlərdən biri "Əsrimiz Səyavuşu"dur. Bu əsər siyasi-fəlsəfi xarakterli olub, Azərbaycan türkçülüüyünün ya da azərbaycançılığın manifestidir. Fars şairi Firdovsinin "Şahname" əsərini bir daha oxuyan və paralel müqayisə apararaq Firdovsinin qəhrə-

diklərindən uzaqlaşaraq "iranlı" kimi özlərini hiss edib, "iranlı" kimi düşünüb yaşasalar da, bu da çox uzun çəkməmiş, yenidən Turana dönüş baş qaldırmışdır. Ona görə "Turanın mərkəzində Azərbaycan" adlı bir ölkə yaranıb ki, "yeni Turanın açarı" ondadır. Yeni Azərbaycan Türk ocağı, əski Türk yurdudur.

Mühacirət dövründə də M.Ə.Rəsulzadənin mədəni-fəlsəfi irsində "Azərbaycan" milli ideyası, yeni azərbaycançılıq mühüm yerlərdən birini tutmuşdur. Bu dövrdə azərbaycançılığı "Azərbaycan Cümhuriyyəti" (1923) əsərində elmi dəlillərlə əsaslandırmağa çalışan M.Ə.Rəsulzadə burada yazırdı ki, azərbaycanlılar milliyyət etibarilə türk, müxtəlif adlar daşıyan böyük türk ağacının bir qoludur: "Azəri türklərinin hal-hazırda yaşadıkları yerlər min il qədim türk xalqı ilə məskun idi. Gərək Bakı, Gəncə, Şamaxı, İrəvan ilə Təbriz, Marağa, Ərdəbil və sairə kimi vilayətlər və gərək Muğan, Arran, Qarabağ və Qaradağ kimi məmləkətlər daim türk elinin məskəni və türk xanlarının ovlağı olmuşdur. Bu yerlər özlərində bir çox türk sülalələrinin irili-ufuqlu hökumətlər qurduqlarını və illərlə səltənət sürdüklərini görmüşlərdir".

Bu əsərində M.Ə.Rəsulzadə bir çox məsələlərlə yanaşı, yeni dövlətə nədən "Azərbaycan" adının verilməsinə də aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Əslində bir Türk dövlətinə "Azərbaycan" adı verilməsi Rəsulzadə və onun silahdaşları tərəfindən siyasi-ideoloji bir addım idi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin ideoloqu Rəsulzadə başda olmaqla yeni dövlətə "Azərbaycan" adını verənlər bunu üç faktorla izah etmişlər: 1) Qacarlar dövlətinin şimal-qərbində məskunlaşmış türklərin yaşadıkları coğrafiya adı Azərbaycandır; 2) Cənubi-şərqi Qafqazda yaşayan türklərlə, Qacarların şimal-qərbində yaşayan türklər dil, din, etnik, mədəni və sosial baxımdan eynidir; 3) Cənubi-şərqi Qafqazda türklərin yaşadıkları coğrafiya da Azərbaycan adını daşımışdır.